

IS PETRUS DORLANDUS DE AUTEUR VAN DE ELCKERLIJG?

I. DE 'THEOLOGIE' VAN DE ELCKERLIJG

De hypothese dat de Elckerlijg geschreven zou zijn door de kar-tuizer Petrus Dorlandus (1454-1507) heeft men vooral staande gehouden door de opvatting te verdedigen, dat de Elckerlijg be-slist door een groot theoloog geschreven moet zijn. Voor die op-vatting heeft men de volgende argumenten naar voren gebracht:

1. Als we de figuur van Kennisse opvatten als de personifiëring van *kennis van zonden, berouw*, dan vinden we in de Elckerlijg de tot in bijzonderheden juiste symbolische voorstelling van het sacrament van de biecht, bestaande uit *contritio* (berouw), *confessio* (biecht) en *satisfactio* (penitencie). En, zo is de ge-dachtengang, dat kan alleen het werk zijn van een groot theo-loog, stellig van een geestelijke¹.

2. De voorstelling van *Tgoet* in de Elckerlijg wijst op een theologisch onderlegd auteur: die voorstelling is immers, dat het goed door God aan de mens geleend wordt en dat daardoor niet de grote hoeveelheid van het aardse goed een beletsel is voor het eeuwig heil, maar het verkeerde gebruik ervan².

3. Na het verschijnen van *Duecht en Kennisse* wordt de Elcker-

¹ F. A. Wood, *Elckerlijg-Everyman: the Question of Priority*, in: *Modern Philology* 8 (1910-1911), blz. 279 e.v. Met instemming aangehaald door J. W. Muller, *Over Elckerlijg, Textcritische en exegetische aantee-kingen*, VMA 1935, blz. 283 e.v.

² J. van Mierlo, *De dichter van Elckerlijg*, VMA 1940, blz. 227 e.v. id., *Anthonis de Roovere de dichter van Elckerlijg?* VMA 1943, blz. 251 e.v.

id., *De prioriteit van Elckerlijg tegenover Everyman gehandhaafd*, Antwerpen 1948, blz. 90 e.v.

id., *Petrus Diesthemius, met een nota over C. Crul en de spelen van Gent, 1539*, VMA 1952, blz. 267 e.v.

id., *De Heer dr. J. J. Mak en de Elckerlijg-Everyman*, in: *Uit de critische school*, Gent z.j., blz. 22 e.v.

id., *Bij de laatste uitgaven van Elckerlijg*, VMA 1956, blz. 91 e.v., vooral blz. 117-119.

lijg een echte gedramatiseerde *Ars Moriendi*, zoals die alleen door een priester geschreven kan zijn.³

4. De lofspraak op de priester en de verheerlijking van de kerk bij monde van *Vijf Sinnen* wijzen erop, dat het spel geschreven werd door een priester⁴.

5. Elckerlijg roept de figuren *Wijsheyt, Cracht, Soonheyt* en *Vijf Sinnen* bij zich op aanraden van *Duecht*, nadat hij tot inkeer gekomen is. Daaruit blijkt, dat hij op de hoogte was van de leer dat de natuurlijke eigenschappen in de bekeerde mens boven-natuurlijk kunnen werken; en een dergelijke kennis kan men alleen bij een theoloog veronderstellen.⁵

Hoe weinig overtuigend deze argumenten zijn, moge blijken uit het volgende:

ad 1. Afgezien van de vraag of de figuur van *Kennisse* de be-tekenis moet worden toegekend van *kennis van zonden, berouw*,⁶ is dit argument op zichzelf niet toereikend, want ook bij leken was deze voorstelling van het sacrament bekend, getuige het volgende fragment uit

*Dit is een expositie vanden viere vingheren ende vanden dume*⁷

³ J. van Mierlo, a.w.

⁴ J. van Mierlo, a.w.

Th. Ausems, *Elckerlijg's auteur*, Dr. L. Reypens-Album, Studiën en Tekst-uitgaven van Ons Geestelijk Erf door het Ruusbroec-Genootschap te Antwerpen, deel XVI, Antwerpen 1964, blz. 37 e.v., vooral blz. 49-56.

T. Ausems, *Elckerlijg's première*, Ons Geestelijk Erf 38 (1964), blz. 393 e.v.

⁵ J. van Mierlo, a.w.

⁶ Door J. van Mierlo wordt deze figuur verklaard als „het zedelijk bewustzijn van 's mensen verhoudingen tot God en zijn wet, dat de mens in al zijn gedragingen voorlichten en leiden moet”. (in: *De prioriteit van de Elckerlijg tegenover Everyman gehandhaafd*, blz. 61), terwijl G. Knuvelde haar omschrijft als „de uit het geloof voorlichtende, bovennatuurlijke wijsheid, die de mens tot inkeer brengt, tot kennis van zichzelf namelijk en van zijn ellendige toestand, om hem verder te leiden op de weg van bekering en het christelijk leven”. (in: *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*, 1^e deel, 2^e druk, 's-Hertogenbosch 1957, blz. 288).

⁷ Van de sprookspreker Augustijnken van Dordt, vermeld tussen 1358 en 1370; uitgegeven door Ph. Blommaert, *Oud-Vlaemsche Gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen*, Gent 1838-1858, deel III.

- vs. 31-34 : Als men die sonden wederstaet
 Soe es die dume *die ierste graet*;
 Want hi heit *Contricio*;
 In dietschen heet men *Berouwen* alsoe.
- vs. 57-59 : Als men heeft den graet ontfaen,
 Soe wilmen toten anderen gaen,
 Die hiet bi namen *Confessio*;
- vs. 113-116: Die derde heet *Satisfactio*;
Penitencie dat maect ons vro;
 Want si es een middelare
 Tusschen Gode ende den sondare.

Evenzo in :

*Het Boec vander Wraken, III, vs. 1620-1630*⁸

Alse die mensche *rouwe* ontfaet,
 Ende hi dan te biechten gaet,
 Es gheabsolveert, sijs gewes,
 Eer hi ten priester comen es;
 Want Gods goedertierenhede
 Vergheeft hem die sonden sonder bede,
Omdat hi sijn sonden kint,
 Ende *rouwe* daer af ghewint.
 Mar nochtan, sonder waen,
 Moet men ten priester gaen,
 Ende *penitencie* daer af ontfaen;

ad 2. De voorstelling van het aardse goed, door God aan de mens verleend en op zichzelf niet verkeerd maar wel door het onjuiste gebruik, vinden we ook bij leken. Als voorbeelden kunnen de volgende fragmenten dienen :

*Meliboeus, vs. 2950-2960*⁹

Rijcheyt es in haer selven goet,
Ende die gheeft God, des sijt vroet,
 Den goeden mensche, om dat hise
 Bekeran sal in goeder wise,
 Beyde in dogheden ende in eren,
 Ende sonderlinghe te love ons Heren.
 Ende die quade, dat ghijt wet,
 Vaert daer ter hellen met;
 Want sine ghierighe herte fel

⁸ Van de *schepenkerk* Jan van Boendale, die leefde van omstreeks 1280 tot ongeveer 1350; uitgegeven door F. A. Snellaert, *Nederlandsche Gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen, naar het Oxfordsch Handschrift*, Brussel 1869.

⁹ Eveneens van Jan van Boendale, uitgave F. A. Snellaert, a.w.

Ende laetse hem niet bekeren wel;
 Want hi wilt daer recht met breken,

Dezelfde gedachte treffen we ook aan in een gedicht van Willem van Hildegaeersberch :

*Vanden testament*¹⁰

Want God die mint salich leven
Ende heeft selver oerlof gegeven
Rijc te wesen alden sinen,
Die daer gerechtelijc om pinen;
 Mer die daer andersins toe gaen
 Ende willen plucken ende vaen,
 Sulc mit list, sulc mit macht,
 Sulc mit wil, sulc mit cracht,
 Ende elckerlijc doet sijn best,
 Recht als die vogel draecht ten nest,
 Om voele te plucken, om voel te rapen,
 Die mogen wel onsachte slapen,
 Wisten si floen dat hem sal boeren,
 Als die doot tot allen doren
 Comen is om dlijf te panden.

ad 3. Na het verschijnen van *Duecht* en *Kennisse* gebeurt er in de Elckerlijck het volgende : Elckerlijc gaat *biechten, penitencie doen, bidden*; hij ontvangt *tcleet van berouwenissen*, gaat zijn *testament* maken (in *caritate* ende in *rechter oetmoede*, vs. 668) en gaat tenslotte, vlak voor zijn sterven, naar de priester om de *sacramenten* te ontvangen.

Al deze elementen vinden we ook bij Willem van Hildegaeersberch, vgl. :

*Van drien figuren*¹¹

(het volgende wordt gezegd van 'die in hoeft zonden ligghe') :
 Wat si vasten, wat si lesen,
 Tis te mael in hem verloren;
 Want God en wilre niet off horen
 Voer der tijt, suldi verstaen,

¹⁰ Van de *sprookspreker* Willem van Hildegaeersberch, die leefde van vóór 1350 tot omstreeks 1408; geciteerd naar de uitgave van W. Bisschop en E. Verwijs, *Gedichten van Willem van Hildegaeersberch, 's-Gravenhage* 1870, nr. I, vs. 39-53.

¹¹ a.w. XX, vs. 132-143.

Dat sy te *biechte* sijn ghegaen,
 Ende hebben ontfanghen *penitencie*.
 Ende mit goeder consciencie
 Hebben *berou vanden sonden*,
Ende voer den priester sijn ontbonden:
 Dan alre eerst soe macht hem comen
 Iet te baten ofte vromen
 Dat sy doen ende dat sy deden.

en in :

*Vanden lichte*¹²

Sijn ons hier die zonden leet,
Wy moeten beteringhe doen,
 Dat is een slot van elker zoen,
 Die men maect hier int leven,
 Sel die misdaet sijn vergheven.
 Sel ons God vergheven dan,
 Daer moet betalinghe wesen an,
 Ja! goede betaling mit conscienci.
Aelmis, beding ende penitenci,
 Die wasschen hier die sonden ave,
 Hi en geert schat noch ander have.

en ook in :

*Van den vrouwen die hoer kuken wachten*¹³

Wye dat inden lesten stonden
 Recht *berou* crijcht van sijn sonden,
 Ende voert sijn sonden meent te laten,
 Dien comt alle dinc te baten,
 Singhen, lesen, *testament*;

We lezen in : *Jans Teesteye*, vs. 508-515¹⁴

Ende alst den volke so staet
 Dat te sinen inde wert gaet
 Ende hem dunct dat sal sterven,
 So gheedt vaste werven
 Om *biechten* ende om *tsakerment*,
 Ende ordineert sijn *testament*,
 Ende sceedt van desen ertrike
 Wel ende salichlike.

Tenslotte in dit verband nog een citaat uit het reeds genoemde
 werk van Augustijnken van Dordt¹⁵:

¹² a.w. CIV, vs. 158-168.¹³ a.w. XIII, vs. 137-141.¹⁴ Eveneens van Jan van Boendale, uitgave F. A. Snellaert, a.w.¹⁵ a.w. Dit es een expositie vanden viere vingheren ende vanden dume,
 vs. 195-212.

O manne, kindere ende wive,
 Denct omme die dume ende *hebt berouwen*.
 Ierst met anxte aen te scouwen
 Hoe swaer dat es der hellen pijn;
 Dan hebt *berou* van minnen fijn,
 Ende blijft in hope vast ghestade,
Doet biechte met voerdachticheit,
 Met waerheide ende ontfarmicheit.
Doet penitencie sonderlinghen,
Aelmoesenen, vasten, bedinghen;
 Hebt *caritas* in uwen sinnen,
 Met Gode in den hoechster minnen.
 Mint dinen evenkersten ghelijc di,
 Laet dine sculdare vri.
 Hebt *oetmoet*, blijft onderdaen
 Die boven di hebben macht ontfaen
 Sonderlingen inder Heiligher Kerken;
 Dat sal God in 't hoechste merken;

ad 4. De lof van de priester en de verheerlijking van de kerk
 vinden we bij Jan van Boendale in ongeveer dezelfde bewoor-
 dingen als in de Elckerlijck. Vgl. zijn

*Jans Teesteye*¹⁶

Maer die Scrifture prijst sonderlinghe
 Van state van levene .ij. dinghe :
 Dierste es priesterscap, dander maghedoem,
 Diese can draghen sonder roem.
 Priesterschap prijst men om tgone
 Dat Cristus, die Gods Sone,
 Dierste priester was bekent
 Die ye maecte sacrament,
Ende dat alle priesters voert
Van hem houden die vijf woert,
Ende om dat si maken volcomelike
Den lichame Gods van hemelrike,
Die hen ghemaect heeft ende ontmaken sal,
Des nieman int ghetal
Vanden inglen macht en heeft.
Ende om dat die priester vergheeft
Die sonden, dit sijn .ij. saken waer bi
 Dat priesterscap gheprijst si;

En op een andere plaats in hetzelfde werk lezen we :

*Dat hoechste dinc dat enech es*¹⁶ a.w. vs. 2214-2231.

*Dats priesterscap, sijts gewes;
Want priesters in waerre saken
Den ghenen moghen maken
Die hen selven ghemaect heeft,
Ende daer toe algader dat leeft.
Des Onse Vrouwe no dingle fijn
En gheen mechtich en sijn,
Dat vermach die priester allene
Met dinghen harde clene,
Dat es met woerden vive.¹⁷*

Ook in een ander werk van Jan van Boendale treffen we een fragment aan dat grote overeenkomst vertoont met de Elckerlijc:

*Der Leken Spieghel, III, cap. 4, vs. 27-27
Ghi sult u altoos daer toe keren,
Dat ghi papen ende clercken sult eren
Ende algader also voort
Datter kerken toe behoort:
Daer of so hebdi groten loon.¹⁸*

Dezelfde gedachten treffen we ook aan bij Willem van Hildegarsberch:

*Vanden zekeren hope¹⁹
Voert sullen wy gheloven meer
Die heilighe kerc ende al hoer leer,
Daer sy om nutschap sijn ghesticht
Ende tonser salicheit gheschicht;
Want al die seven sacrament
Worden ons al daer bekennt,
Die die zielen moghen vryen,*

Het feit dat in de Elckerlijc de lofspraak op de priester en het sacrament wordt uitgesproken door *Vijf Sinnen*, behoeft evenmin op een schrijver met grote theologische kennis te wijzen. Datzelfde verband tussen de vijf zintuigen en het sacrament vinden we ook bij W. van Hildegarsberch:

*Vanden XL daghen²⁰
Die bosen, ende wil den mensche becoren,
Op dat hi sel in sonden smoren*

¹⁷ a.w. vs. 3802-3811.

¹⁸ Uitgegeven door M. de Vries, Leiden 1844.

¹⁹ a.w. LXXIX, vs. 261-267.

²⁰ a.w. XCVIII, vs. 9-29.

*Ende niet te sacramente gaen.
Mit vijf punten seldi verstaen,
Soe heeft hi smenschen zinne beladen,
Dat si tsacrament versmaden,
Wye enich vanden viven let.
Die oghen heeft hi eerst beset,
Soe wert die mensch int herte blint;
Die oren en horen niet en twint,
Daer is een ander scot voer ghescoten.
Noese ende mont heeft hi ghesloten,
Soe datse en ruken noch en smaken,
Mit tweek punten, diemen mach laken
Mit recht, want si die ziel bezwaren,
Als ic u namaels wil verclaren.
Twijfte punt heeft oec verdoeft
Tvoelen ende vanden mensch gheroeft,
Soe dat sijs niet te recht en bruken,
Hoe God sijn zyde liet opluken
Om onse wil al hier te voren.*

ad 5. Of de dichter van de Elckerlijc de leer dat de natuurlijke gaven na 's mensen bekering bovennatuurlijk kunnen werken, nauwkeurig voor ogen stond, is uit het toneelstuk zelf niet op te maken. Wel blijkt uit de gekozen plaats van optreden, dat hij de figuren *Wijsheyt, Cracht, Schoonheyt* en *Vijf Sinnen* in zeker opzicht positief waardeerde. Maar die positieve waardering vinden we ook bij Willem van Hildegarsberch, bijv. in

*Vanden wijnvaet²¹
Hierin noemt hij onder:
Schone dinghen entie volmaect
In doechden ende reynicheden,
Scamelhede, Milthede, *Wijsheit*, Stadicheit, *Scoenheit*,
Ghelatenheit, Vrolicheit
Reinicheit en Oetmoet.*

En vgl. voor de waardering van *Vijf Sinnen* zijn gedicht

*Een disputacie²²
Hy heeft ons ghegheven onse vijf sinnen.
Beide zien entaer toe horen
Te helpe yeghen dat becoren
Van Lucifer, den helschen draken;*

²¹ a.w. XXXVII.

²² a.w. CII, vs. 72-85.

Beide *ruken* ende *smaken*
 Ende *voelen*, dat is waer.
 Die schult is ons al openbaer:
 Wyen moghen wy anders gheven ticht?
 Onse *vijf sinnen* sijn verlicht
 Overmits den heiligen gheest,
 Die ons ghebrocht heeft sulc volleest,
 Dat elc mensche te voren weet
 Wanneer hi doet dat Gode is leet,
 Of totten zonden is gheneghen.

Uit het bovenstaande blijkt, dat alle elementen op grond waarvan men de Elckerlijc aan een groot theoloog heeft toegeschreven, ook voorkomen in het werk van *Jan van Boendale* (een schepenclerk), *Augustijnken van Dordt* (een volkssprookspreker) en *Willem van Hildegaersberch* (een volkssprookspreker), alle drie werkzaam in de 14^e eeuw!

De redenering: De Elckerlijc werd in Diest geschreven door een groot theoloog; in die tijd was Petrus Dorlandus de enige grote theoloog in Diest; Petrus Dorlandus heeft dus de Elckerlijc geschreven, is onhoudbaar, daar allerminst bewezen is, dat de Elckerlijc geschreven werd door een groot theoloog en aangezien het allerminst vaststaat, dat de Elckerlijc geschreven werd in de tijd van Petrus Dorlandus.

II. DE ELCKERLIJIC EN DE VIOLA ANIME VAN PETRUS DORLANDUS.

Behalve argumenten uit de 'theologie' van de Elckerlijc, meende Th. Ausems nog andere argumenten te kunnen aanvoeren voor het auteurschap van Petrus Dorlandus²³. Bij vergelijking van de Elckerlijc met de *Viola Animae* van Petrus Dorlandus²⁴ viel hem het volgende op:

a. De lofspraak op de priester begint in de Elckerlijc met de maatschappelijke ladder *keyser, coninc, hertoghe, grave*²⁵. In de

²³ a.w. *Elckerlijc's auteur*.

²⁴ 1^e druk in 1499 te Keulen.

²⁵ vs. 682-684: Ten is keyser, coninc, hertoghe of grave,
 Die van god hebben alsulcken gave,
 Als die minste priester doet alleene.

Viola Animae eindigt het tweede hoofdstukje over het priesterschap met dezelfde reeks in omgekeerde volgorde: *comites, duces, reges, imperatorem*. En dat, terwijl deze maatschappelijke ladder elders alleen bij de dodendans gebruikt wordt.

b. De titel van het eerste hoofdstukje over het priesterschap in de *Viola Animae*: „Sextum sacramentum est ordo per quod character imprimitur spiritualis potestatis sacramenta salutis ministrandi” beantwoordt aan de eerste passage van *Vijf Sinnen* over dezelfde stof:

Van alden sacramenten reene
 Draecht hi den slotel, al doer bereyt
 Tot des menschen salicheyt,²⁶

c. De titel van het tweede hoofdstukje over het priesterschap luidt in de *Viola Animae*: „Quod sacramentum ordinis principaliter respicit et ordinatur ad sacramentum eucharistie”. Hieraan beantwoordt in de Elckerlijc:

Want elc priester kan maken clær
 Met vijf woerden opten outaer
 Inder missen, des zijt vroet,
 Gods lichaem, warachtich vleesch ende bloet²⁷

d. Ook de verzen 711-712 van de Elckerlijc:

Die priester bint ende ontbint alle banden
 Inden hemel ende opter aerde.

hebben naar plaats en inhoud hun parallel in hoofdstuk 81 van de *Viola Animae*.

Deze overeenkomsten tussen de Elckerlijc en de *Viola Animae* rechtvaardigen echter beslist niet de conclusie van dr. Ausems dat hierdoor bewezen is, dat de Elckerlijc geschreven werd door Petrus Dorlandus. De werken genoemd in het eerste deel van dit artikel, laten dezelfde overeenkomsten zien met de Elckerlijc:

ad a. Het is onjuist te menen, dat de 'maatschappelijke ladder' elders steeds voorkomt in verband met de dodendans en slechts

²⁶ De verzen van de Elckerlijc worden geciteerd naar de uitgave van H.J.E. Endepols, *Den Spyghel der Salicheyt van Elckerlijc*, 6^e herziene druk, Groningen 1955 vs. 685-687.

²⁷ a.w. vs. 706-709.

in de Elckerlijc en de Viola Animae in verband met de priesterlof.
Ook bij Jan van Boendale vinden we deze reeks in dit verband :

*En es gheen here so hoghe,
Keyser, grave no hertoghe,
Hine sal papen altoes eren;
Want si sijn vicarijse Ons Heren
Gheset hier in Cristus stede,
Ende den ghenen maken mede
Die alle dinc ghemaect heeft,
Ende sonder beghin ende inde leeft.²⁸*

ad b. ....spiritualis potestatis sacramenta salutis ministrandi,
vgl. bij Jan van Boendale :

*Deerste dat sijn die heren,
Die den volke die wet leren
Ende die scifturen ontbinden
Daer si hemelrike mede vinden,
Ende biechten ende absolveren
Ende die sacramente ministreren.²⁹*

en vgl. voor het beeld van de sleutel bij W. van Hildegarsberch:

*Vanden Sloetel³⁰
Dat machmen proeven mit ghelike
By den Soen van hemelrijcke,
Die Sinte Pieter maecte portier :
Beyde in hemelrike ende hier
Mochte hi sluten ende ontsluten
Sonden, of der hellen buten
Wisen die ghenade gheren;
Wyen, dopen, absolveren,
Wert an Pieter al gheset;
Ghelove, sloetel ende wet,
Om dat hi en trou ende warich kende,
Ende sonderlinghe mit herten minde
Sinen meester boven al.*

²⁸ a.w. *Het Boec vander Wraken II*, vs. 1222-1229. Vgl. ook het gedicht van Anthonis de Roovere 'Lof van den Priesterlijcken Staet', vs. 56-57 :

*Keysers, Coninghen, Hertoghen verheven
Den Priester die staet int hoogst ghetal.*

(Uitgegeven door J. J. Mak, *De gedichten van Anthonis de Roovere*, Zwolle 1955, blz. 126).

²⁹ a.w. *Der Leken Spieghel*, boec III, c. 18, vs. 9-14.

³⁰ a.w. LXXXI, vs. 111-123.

ad c. De geciteerde versregels uit de Elckerlijc vertonen veel groter overeenkomst met enkel fragmenten uit het werk van Jan van Boendale :

*Dat bloet dan, es gheen saghe,
Maect die priester alle daghe
Met sinen woerden opten outare
Ende sinen lichaem, also ware
Alse hi was ter selver warf
Doen hi aenden cruce starf,
Ende dien hi ons heeft aldus ghelaten
Tonser spisen, tonser baten.³¹*

ad d. De verzen 711-712 van de Elckerlijc vertonen minstens evenveel overeenkomst met enkele verzen uit het werk van Willem Hildegarsberch :

*Vanden Sloetel³²
Want God die had hem (Pieter) al bevolen,
Ghelove, sloetel, macht der stolen,
Binden ende tontbinden mede*

en met :

*Van drien figuren³³
Want God en wilre niet off horen
Voer der tijt, suldi verstaen,
Dat sy te biechte sijn ghegaen,
Ende hebben ontfanghen penitencie,
Ende mit goeder consciencie
Hebben berou vanden sonden
Ende voer den priester sijn ontbonden :*

Het lijkt me op grond van het bovenstaande duidelijk, dat er geen enkele reden bestaat om de Elckerlijc toe te schrijven aan Petrus Dorlandus. Noch op grond van de 'theologie', noch op grond van de overeenkomsten tussen de Elckerlijc en de Viola Animae. Immers, die 'theologie' reikt niet verder dan de theologische kennis van andere middeleeuwse auteurs van wie we zeker weten dat ze leken waren, en die overeenkomsten zijn niet uniek : zowel Petrus Dorlandus als de auteur van de Elckerlijc hebben zich in hun lofspraak op de priester bediend van algemeen

³¹ a.w. *Jans Teesteye*, vs. 1880-1887.

³² a.w. LXXXI, vs. 151-153.

³³ a.w. XX, vs. 134-140.

gangbare uitdrukkingen en gedachten, die we reeds in de 14^e eeuw, ook bij leken, aantreffen.³⁴

III. DE ELCKERLIJG, GESCHREVEN DOOR EEN LEEK

Is het op grond van de woordkeus en de 'theologie' dus niet mogelijk de Elckerlijg toe te schrijven aan een theoloog, het spel bevat m.i. wel enkele elementen die het zeer waarschijnlijk maken, dat dit werk door een leek is geschreven :

1). Dr. P. Maximilianus heeft erop gewezen³⁵, dat de Elckerlijg in de verzen 254-257 :

Maer woudi pelgrimagie gaen,
Oft woudi yemant doot slaen,
Ic hulpen ontslippen tot in die broock
Ende oec cloven ontween,

aansluit bij een literaire traditie, waarvan we sporen vinden bij Jacob van Maerlant, *Spiegel Historiael* IV 1, 2, 51-54 :

So staerc was hi inden strijt,
Dattem gheviel meer dan tere tijt,
Dat hi eenen ridder ontwee clovede
Vanden sittene toten hovede.³⁶

in de *Roman van Heinric en Margriete van Limborch*, vs. 823-6 :

Up den coninc van Macubiën,
Des dar ich der wirheit lien,
Hed de slach volkomen wale,
He hed yn geslagen tzen gordel dael.³⁷

en in *Brabantsche Yeesten* II, vs. 1798-9 :

Dat hi enen riddere ontwee cloofde
Totten sittene van den hoofde.³⁸

³⁴ Vgl. mijn later artikel *Gemeenplaatsen rondom de priester in de Elckerlijg*, bij Jan van Boendale, *Anthonis de Roovere en Cornelis Everaert*.

³⁵ P. Maximilianus, *Bij twee teksten van Elckerlijg*, N. Tg. 57 (1964), blz. 165-167.

³⁶ Uitgegeven door M. de Vries en E. Verwijs, Leiden 1857-1863 (3 dln.)

³⁷ Uitgegeven door L. Ph. C. van den Bergh, Leiden 1846-1847.

³⁸ Dit werk van Jan van Boendale werd uitgegeven door J. F. Willems en J. H. Bormans, onder de titel *Les Gestes des Ducs de Brabant*, Bruxelles 1839-1869 (2 dln.)

Is het op zichzelf al onwaarschijnlijk, dat een dergelijke plastische uitdrukking uit de pen zou vloeien van een theoloog, het wordt wel onmogelijk aan een godgeleerde te denken als we het commentaar van Maximilianus verder volgen : „Wat in de aangehaalde plaatsen uit de middeleeuwse epische literatuur eufemistisch tot uitdrukking kwam, 'tzen gordel dael', 'tottep sittene', is in Elckerlijg realistischer weergegeven met 'tot in die broock'. 2). De laatste verzen van de Elckerlijg, vs. 893-4 :

des gonne ons die hemelsche vader!
Amen segghet alle gader!

sluiten bij een andere literaire traditie aan. Het is de vaste formule waarmee werken als *Karel ende Elegast*, *Esmoreit* e.a. eindigen, waarmee auteurs als Jan van Boendale en Martijn van Torout hun didactische geschriften afsluiten³⁹. Ook hier dus weer een nauwe verwantschap met door leken geschreven literatuur.

3). Van de zeven hoofdzonden acht de auteur van de Elckerlijg *hoogmoed*, *gierigheid* en *afgunst* de belangrijkste, getuige de verzen 10-12 :

Och hovaerdie, ghiericheyt ende nyt
Metten .VII. dootsonden vermoghen,
Hoe sidi ter werelt nu voert gethoghe!

Daarin stemt hij volledig overeen met Jan van Boendale :

Jans Teesteye,

Nu willic u te hant vermonden
Al hier die .vii. hoeft sonden :
Hoverde, oncuscheyt, nidecheyt,
Vrecheyt, manslacht, gramscap, gulsecheyt.
Ute desen zevenen allene
Spruten alle hartheden ghemene,
Maer hoverde ende ghiericheyt sijn
Van allen dquaetste fenijn;
Want alle quaetheyt daer wt springt,
Ende es met nidecheden gheminght.⁴⁰

³⁹ *Der Leken Spiegel* IV, cap. 12, vs. 38-40. Martijn van Torout, *Vander Biechten*, vs. 710-711. (Uitgegeven door Nap. de Pauw, *Middelnederlandsche Gedichten en Fragmenten I*, Gent 1893-1897, blz. 393).

⁴⁰ a.w. vs. 2584-2593.

In *Het Boec vander Wraken*, van dezelfde auteur, lezen we :

Maer ic duchte sine gherechticheyt
Hem daer toe sal verwecken saen,
Dat Hi harde swaerlike sal slaén;
Want die edele gherechtichede,
Daer alle doghet in houdt stede,
Es wt ertrike al verdreven,
Ende hier en es niet anders bleven
Dan *hoverde*, *ghierecheyt* ende *nijt*.⁴¹

en in *Het Boec der Wraken II*, vs. 436-439 :

Gods vreesse es verdreven,
Ghierecheyt es ons bleven,
Hoverde ende *nidechede*
Legeren nu in elke stede.

Ook bij andere lekenauteurs vinden we dezelfde 'voorkeur' voor deze drie hoofdzonden; de schrijver van de *Reinaert II* zegt :

Gherechticheit blijft al verloren;
Trou ende waerheit sijn verdreven,
Ende daer voor is ons gebleven
7705 *Ghiericheit*, loosheit, *haet ende nijt* :
Si ende haer coninghinne, *Hoveerde*,
Regneren nu seer opter eerden.⁴²

Willem van Hildegaersberch plaatst deze drie hoofdzonden haardelijk naast elkaar :

Vanden ouden ende vanden jonghen
Hoveerde, *ghiericheit* ende *nijt*
Hebben menighen man verslaghen,
Eer hi quam ten ouden daghen.⁴³

Vander Hontsschede
Op dorp, op lant, te menigher stede,
So sietmen un tot deser tijt
Hoveerde, *ghiericheit* ende *nijt*
Soe veel ghemenghet onder die lude.⁴⁴

⁴¹ a.w. vs. 49-57.

⁴² J. F. Willems, *Reinaert de Vos*, Gent 1836.

⁴³ a.w. nr. XXXII, vs. 122-124.

⁴⁴ a.w. XLII, vs. 80-83.

Zie ook : LVI, *Van Feeste van Hylic*, vs. 45-46.

CVI, *Van Caritas*, vs. 199-202.

CXI, *Ic bin al moede, ic wil gaen rusten*, vs. 43-42.

En in een refrein van Anthonis de Roovere lezen we :

Sondighen is menschelijck int exponeren
Maer duuelijc eest, daer inne perseuereren
Dies wacht hem elck voor tsvyants treken
Den eenen doet hy murmureren
Den anderen doet hy domineren
Soe *hooaerdich* sy wanen breken
Deen *ghierich*, dander *nydich*, ten baet gheen preken
Tes al ghebreckelijck rijf ende raf
Edele Onedele, Proost, Clerck, deken
Ten is gheen coorne sonder caf.⁴⁵

In de catechese-literatuur en in andere door theologen geschreven werken worden de hoofdzonden op een totaal andere wijze behandeld. Geheel in overeenstemming met Gregorius de Grote en Thomas van Aquino, die de hoofdzonden in de volgende rangorde opstelden : superbia, invidia, ira, acedia, avaritia, gula, luxuria⁴⁶, vinden we in :

Des Coninx Summe : *Hoverde*, *nijt*, *toern*, *traecheit*, *ghyericheit*, *gulsicheit*, *oncuusheit*.⁴⁷

Tafel van den Kersten Ghelove : *Hovaerdicheit*, *toorn*, *nydicheit*, *traecheit*, *ghiericheit*, *gulsecheit*, *onreinicheit*.⁴⁸

Cancellierboeck : *Hoverdie*, *nidicheit*, *toernicheit*, *traecheit*, *gie-richeit*, *gulsicheit*, *oncuusheit*.⁴⁹

Het opvallendste verschil met de hierboven gegeven citaten uit het werk van leken is de plaats van de *gierigheid*. In de officiële theologische en catechetische werken neemt ze de vijfde plaats in; in de *Elckerlijc*, bij Jan van Boendale, Willem van Hildegaersberch, Anthonis de Roovere, enz. de tweede.

Verder kan nog worden opgemerkt, dat in de werken van

⁴⁵ J. J. Mak, a.w., blz. 241. Zie ook het gedicht *Van Houerde, Nijdt ende Ghierichede*, blz. 324.

⁴⁶ Uitgebreid hierover J. H. Jacobs, *Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael of Spiegel van Sonden*, 's-Gravenhage 1915, blz. 49-102. A. Troelstra, *Stof en Methode der Catechese in Nederland vóór de Reformatie*, Groningen 1903, blz. 64-83.

⁴⁷ Uitgegeven door D. C. Tinbergen, 2 dln., Leiden, z.j. cap. 24.

⁴⁸ Uitgegeven door L. M. Fr. Daniëls, Antwerpen-Nijmegen-Utrecht, 1937, *Winterstuc*, cap. XXV.

⁴⁹ Uitgegeven door A. Kessen, Leiden 1932., cap. VII.

theologen de trits *hovaerdie*, *ghiericheyt* en *nijt* nooit los van de andere hoofdzonden behandeld wordt. Anders gezegd, terwijl de theoloog in de middeleeuwen steeds bezig is de reeds lang bestaande indelingen en schemata der hoofdzonden en der deugden door te geven en uit te breiden door verdere analyse, vinden we daarnaast (en soms daartegenover) in de literatuur van leken die zonden genoemd die in het maatschappelijk leven het meest op de voorgrond treden. En in diezelfde lekenliteratuur worden de zeven deugden herhaaldelijk onder de verzamelnaam 'duecht' samengevat. Dit woord *duecht* kan dan een synoniem worden van het bijbelse begrip *gerechtigheid*⁵⁰; vgl. de hierboven reeds geciteerde verzen van Jan van Boendale:

Want die edele *gherechtechede*,
Daer alle *doghet* in houdt stede,

En als men enkele der hoofdzonden noemt, dan bedoelt men daarmee *alle* zonden, dan concretiseert men daarmee het bijbelse begrip *ongerechtigheid*, *onrechtvaardigheid*:

Hoe ongestadich is dlant ter weirelt wydt!
Deen is *gierich*, *hoeverdich*, in synder tyt;
met *onrechtverdicheit*, ten mach haer niet baten,⁵¹

Daar nu de Elckerlijc qua woordkeus en context in de verzen 10-12 geheel bij deze traditie aansluit, lijkt het me zeer waarschijnlijk, dat deze verzen een aanwijzing zijn voor de laïciteit van de auteur.

4). In de door theologen geschreven werken worden allerlei onderscheidingen aangebracht. Men deelt *wijsheid* en *kracht* in bij de cardinale deugden en het zijn gaven van de Heilige Geest. Men onderscheidt de inwendige van de uitwendige *vijf zinnen*⁵², men maakt duidelijk onderscheid tussen geestelijke en lichamelijke schoonheid⁵³. In de Elckerlijc vinden we van deze indelingen niets terug, worden die onderscheidingen niet aangebracht en

⁵⁰ Zie hiervoor de artikelen *Over de betekenis van enkele allegorische figuren in de Elckerlijc* (Spiegel der Letteren, jrg. IX, afl. 1) en *De Elckerlijc als allegorisch spel*.

⁵¹ K. Ruelens, *Refreinen en andere gedichten uit de XVIe eeuw; verzameld en afgeschreven door Jan de Bruyne II*, Antwerpen 1880, nr. LIII.

⁵² Vgl. o.a. *Tafel van den Kersten Ghelove*, Winterstuc, cap. XI.

⁵³ Vgl. o.a. *Des Coninx Summe*, cap. 215.

worden die tegenstellingen niet gemaakt. *Wijsheyt*, *Cracht* en *Scoonheyt* behoren in het spel bij *Duecht* en ze raden Elckerlijc *alle duecht* (vs. 661). Tegelijk zijn het echter ook immanente begrippen, verbonden met het lichaam: ze laten Elckerlijc bij het graf in de steek. *Vijf Sinnen* spreekt de lof van de priester uit, ze doet Elckerlijc God ontmoeten in het Sacrament. Maar tegelijk ook verbeeldt deze figuur de lichamelijke zintuigen, die verdwijnen als Elckerlijc sterft.

Resumerend kunnen we zeggen, dat uit de woordkeus⁵⁴, uit de 'theologie' en uit de structuur van de Elckerlijc geconcludeerd kan worden, dat dit spel door een leek geschreven is.

Hardenberg

R. VOS

SUMMARIUM

Tum ex conceptibus theologis, qui similitudines cum scriptis auctorum laicorum medii aevi prae se ferunt, tum etiam ex stylo et ex structura operis *Elckerlijc*, auctor argumentatur in favorem opinionis, quae tenet hanc comœdiam conscriptam esse a laico, et non a carthusiano Petro Dorlando, sicut post alios, Th. Ausems variis argumentis illustraverat in *Elckerlijc's auteur* (Dr. L. Reypens-Album, pp. 37-56). In epilogo sequenti (*Naschrift*, pp. 426-429) legi potest responsio Th. Ausems.

⁵⁴ In dit verband moge ik nog wijzen op het artikel van dr. J. J. Mak, *De dichter van Elckerlijc*. N.Tg. 44 (1951), blz. 329. Ook opgenomen in: *Uyt ionsten versaemt*, Zwolle 1957, blz. 69-70. Daarin wordt erop gewezen, dat de taal van de Elckerlijc door en door volksaardig is: Men denke bijv. aan:

vs. 317 Ic valle op mijn achterhielen.

vs. 787 Al soudi uwen navel uut crijten!

Zie verder nog mijn artikel *De Elckerlijc en Willem van Hildegaersberch*. N.Tg. 58 (1965), 5^e en 6^e aflevering.